

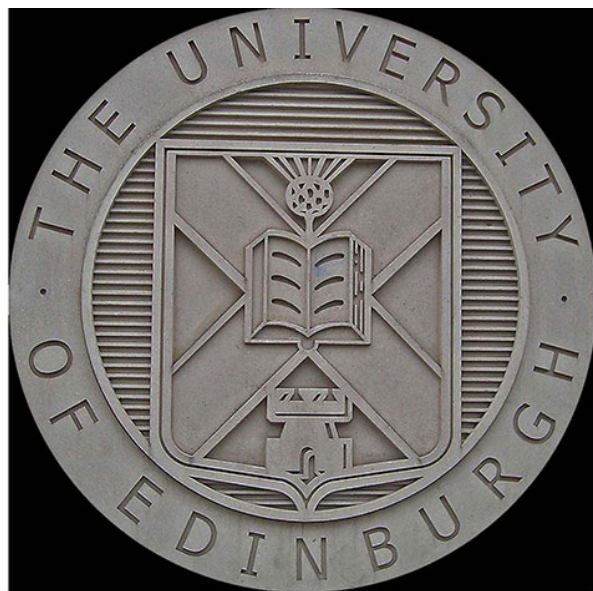
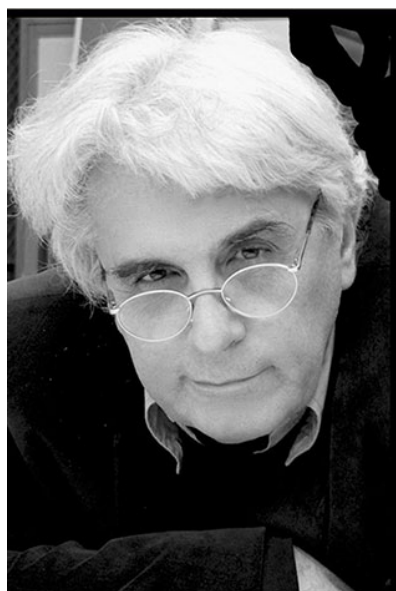

Η ανακάλυψη του Εδιμβούργου

Αναστάσιος Κωτσιόπουλος - 01/06/2018

Αποσπάσματα από ένα ανύπαρκτο ημερολόγιο*

Η περιπέτειά μου στο Εδιμβούργο (εικ.1,2 και 3) αρχίζει αμέσως μετά το τραγικό αλλά και ελπιδοφόρο θέρους του '74, με παρακίνηση του καθηγητή Γιάννη Τριανταφυλλίδη, όταν ήμουν ήδη βοηθός του και ολοκλήρωνα τη διδακτορική μου διατριβή στο Αριστοτέλειο. Ο στόχος ήταν μεταπτυχιακές σπουδές για M.Phil., που γρήγορα μετατράπηκε σε υποψηφιότητα για Ph.D.

Εικ. 1 και 2 Τάσος Κωτσιόπουλος 2016 και 1974, Εικ. 3 Το σήμα του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου

Ο Τριανταφυλλίδης ήταν ο ίδιος ένας φανατικός ταξιδιώτης και ένας διορατικός άνθρωπος. Πίστευε πολύ στους μαθητές και συνεργάτες του και τους παρότρυνε να βιώσουν την εμπειρία όχι μόνο των σπουδών αλλά και της καθημερινότητας σε άλλη χώρα.

Με την τότε σύζυγό μου Φρόσω Κάϊσεφ, επίσης αρχιτέκτονα, είχαμε ήδη κάνει αρκετές φορές τον γύρο της Ευρώπης επί ενός πορτοκαλί Austin Mini 1000 (εικ.4). Πάντοτε τελική κατάληξη ήταν το Λονδίνο. Προτιμούσαμε να ταξιδεύουμε στην Ευρώπη οδικώς. Το θεωρούσαμε πιο ενδιαφέρον από τις τρεις ατέλειωτες ώρες στα ιδιόμορφα αεροπλάνα της BEA με τα αντικρυστά καθίσματα (εικ.5).

Εικ.4 Το πορτοκαλί Mini, Εικ.5 Hawker Siddeley Trident της BEA

Αυτό που γινόταν κατ' ουσίαν, ήταν ότι εμπλούτιζα σε κάθε ταξίδι την αξέχαστη πρώτη εμπειρία του εκπαιδευτικού ταξιδιού στην Ευρώπη το 1968, με την καθοδήγηση του σαρανταπεντάχρονου τότε καθηγητή Θαλή Αργυρόπουλου, ενός Έλληνα σε βρετανική έκδοση ή αντιστρόφως.

Το Mini, πάντως, παρέμεινε ένα αξιόπιστο και υπομονητικό υποζύγιό μας στα πρώτα χρόνια του Εδιμβούργου

μέχρι το 1976, οπότε το αντικαταστήσαμε με ένα εντυπωσιακό, τότε, VW Golf, του οποίου αργότερα κατόρθωσα να κάψω τη μηχανή.

Φτάσαμε για πρώτη φορά στο Εδιμβούργο, οδικώς, περί το τέλος Σεπτεμβρίου του '74. Διασχίσαμε, σούρουπο, μια γρανιτένια γκρίζα πόλη, εν μέσω καταρρακτώδους βροχής (εικ.6). Στο ξενοδοχείο, που μας είχε κλείσει το Πανεπιστήμιο για την πρώτη βραδιά, με εντυπωσίασε η ντουλάπα. Ήμουν βέβαιος ότι περιείχε κάποιον εν υπνώσει Σκώτο ήρωα με πανοπλία και προειδοποίησα την σύζυγό μου να μην την ανοίξει.

Εικ.6 Άποψη του Εδιμβούργου με το κάστρο

Η επόμενη μέρα ξημέρωσε λαμπρή. Θαυμάζαμε τα μακρυνά σύννεφα και την ευκινησία τους με μια μικρή αγωνία για το τι θα απογίνουμε. Φρόντισε για μας η Υπηρεσία Στέγασης του Πανεπιστημίου που μας έδωσε πολλές επιλογές. Καταλήξαμε στο ημιπόγειο της κατοικίας του τότε Πρύτανη στην India Street στη λεγόμενη New Town, δηλαδή το τμήμα της πόλης που είχε ηλικία μόνον δύο αιώνων (εικ.7 έως 10).

Εικ.7 Η παλαιά πόλη και το κάστρο

Εικ.8 Η νέα πόλη, Εικ.9 India Street

Εικ.10 Το σπίτι στην India Street, Εικ.11 Το σπίτι στην Great King Street

Η κυρία Barnett μας υποδέχθηκε με χαμόγελο και ειλικρινή προσπάθεια να απλοποιήσει το δυσνόητο σκωτικό ιδίωμα που ομιλούσε και το οποίο ανήκε στην μεγάλη οικογένεια των ηχητικών εκφορών της γλώσσας που ονομάζουμε «αγγλικά». Μας έδωσε όλες τις απαραίτητες πληροφορίες και μας συνέστησε να ελέγξουμε μήπως οι μικροί «συγκάτοικοι» μας -που τους ακούγαμε να τρέχουν χαρούμενοι πίσω από τα περιθώρια των ξυλίνων πατωμάτων- είχαν ανοίξει κάποια δίοδο για να μας επισκεφθούν το βράδυ. Το αποτρέψαμε πλήρως και συνυπήρξαμε εν ειρήνη για δύο χρόνια, τόσο με αυτούς όσο και με την κυρία Barnett. Ήταν ένα ευμέγεθες σπίτι -πιο άνετο από μεταγενέστερα καταλύματά μας, όπως αυτό στη Great King Street (βλ. εικ.11)- με έξοδο σε μια θαυμάσια νότια αυλή, την οποία μπορούσαμε βεβαίως να θαυμάζουμε αλλά δεν είχαμε το δικαίωμα να χρησιμοποιούμε.

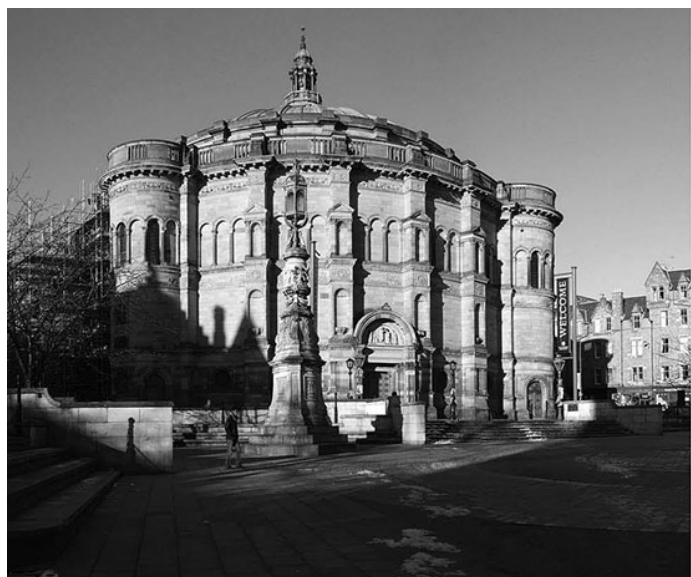
Η πρώτη αίσθηση της πόλης ήταν η οσμική της ταυτότητα. Δεν πρέπει να φαντάζεται κανείς κάτι δυσάρεστο. Το Εδιμβούργο μπορεί να καταγραφεί σαν ένας χάρτης οσμών: από τα απομεινάρια της μύρας σε κτίρια που άλλαξαν χρήση μέχρι το καυσαέριο που παραμένει ενσωματωμένο στους πόρους του γρανίτη και από την μούχλα στα ανήλια σημεία των δρόμων μέχρι την χαρακτηριστική ευωδία του φρεσκοκομμένου χορταριού.

Εικ.12 Ο λεγόμενος «θρόνος του Αρθούρου»

Όταν νυχτώνει αναμένεις τα φαντάσματα. Δεν μπορούν να λείπουν από μια τέτοια πόλη. Άλλωστε, πολλοί ισχυρίζονται ότι η παρουσία τους έχει καταγραφεί στις κρύπτες της Νότιας Γέφυρας (vaults of South Bridge). Υποθέτεις ότι θα μοιάζουν με τους ανθρώπους. Δηλαδή, με αυτό το παράξενο κελτικό κράμα που το αποτελούν από τη μια μεριά βλοσυρά πρόσωπα με σκούρα μάτια και, από την άλλη, χαμογελαστά κορίτσια με γαλάζια μάτια και αχυρένια κόμη. Πέρα από όλα, πάντως, κυριαρχεί ο γρανίτης, ένα απέραντο φόντο, όπου το χρώμα αποκτά μεγαλύτερη αξία: από τα ρούχα και τις φούστες τους μέχρι τις κάθε είδους επιγραφές και από τα οικόσημα μέχρι το εσωτερικό των κτιρίων.

Η πρώτη συνάντηση με τον επιβλέποντα, σαραντάχρονο τότε, Professor of Architectural Science, Christopher Barrie Wilson ή απλώς Barrie, όπως ήθελε να τον αποκαλούμε, έγινε σε ένα κτίριο πρώην κατοικίας, όπου τη δεκαετία του '70 στεγαζόταν η Αρχιτεκτονική Σχολή. Το κτίριο βρισκόταν στην George Square, μια από τις κύριες πλατείες του πανεπιστημιακού σχηματισμού, ενός Πανεπιστημίου ηλικίας περίπου 450 ετών, ενταγμένου στον κεντρικό αστικό ιστό του Εδιμβούργου (εικ.13, 14).

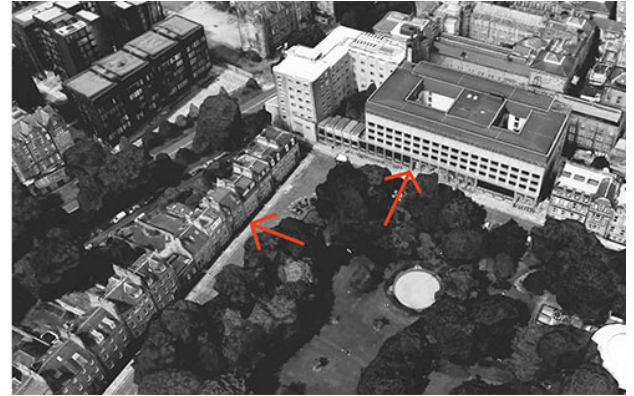
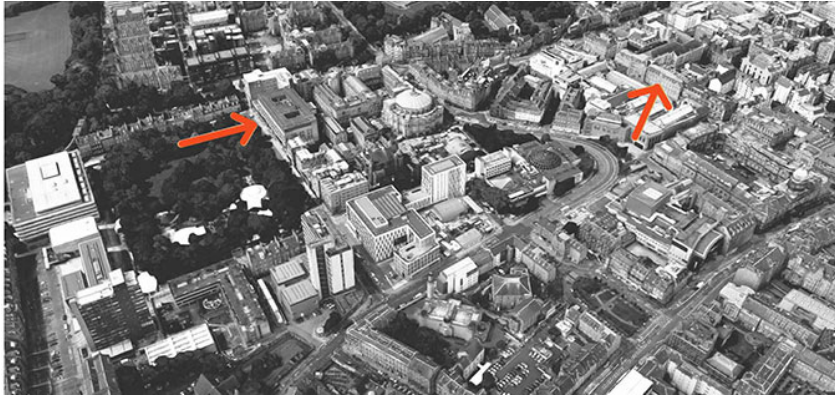
Εικ.13 McEwan Hall, Εικ.14 Old College

Σύντομα η Σχολή μεταφέρθηκε από τη George Square στο πρώην εργοστάσιο μύρας Campbell, Hope & Kinghorn (έργο του 1849). Το εργοστάσιο, για να στεγάσει το σύνολο της Σχολής, ενοποιήθηκε το 1976 με τη γειτονική μνημειακή κατοικία του Λόρδου Minto στην Chambers Street (εικ.15), όψιμο έργο (1738) του σημαντικού Σκώτου αρχιτέκτονα του 18ου αιώνα William Adam (1689-1748).

Εικ.15 Minto House, Chambers Street

Η μεταφορά της Σχολής και η κατεδάφιση των συμπαθέστατων κατοικιών, οδήγησε σε μια περαιτέρω αλλοίωση της George Square με την προσθήκη κτισμάτων που τα χαρακτηρίζει μια σχεδόν ακατανόητη αρχιτεκτονική μετριότητα (εικ.16, 17).

Εικ.16 George Square και Chambers Street, Εικ.17 Νέα κτίσματα στην George Square

Η αίσθησή μου από αυτήν την πρώτη συνάντησή μου με τον Ουίλσωνα, όπως τον αποκαλούσαμε οι Έλληνες όταν δεν μας άκουγε, ήταν μάλλον οδυνηρή. Τα σχετικώς αδύναμα τότε αγγλικά μου δεν μου επέτρεπαν να καταλάβω τους λεπτούς χρωματισμούς του λόγου του, με αποτέλεσμα να τον παρακολουθώ με κάποια αμηχανία. Ευτυχώς, αυτό κράτησε λίγο. Είναι απίστευτο πόσο ευκολότερα μαθαίνεις μια γλώσσα με την καθημερινή τριβή, παρά με οποιαδήποτε τυπική μέθοδο γλωσσικής διδασκαλίας.

Ξεπερνώντας το εμπόδιο της γλώσσας, όλοι όσοι είχαμε ως επιβλέποντα τον Barrie, οι περισσότεροι ξένοι, καταλάβαμε γρήγορα δύο βασικά πράγματα: το πρώτο ήταν ότι δεν πρέπει να παίρνουμε πολύ στα σοβαρά τις οριοθετήσεις των γνωστικών αντικειμένων. Ο ίδιος ο Wilson έκανε τις βασικές σπουδές του στη θεωρητική φυσική και τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα έφταναν μέχρι τους πολιτισμούς της Άπω Ανατολής. Το δεύτερο που, επίσης, καταλάβαμε ήταν ότι έπρεπε να τα βγάλουμε πέρα μόνοι μας: με τα βιβλία μας, την έρευνα πεδίου μας και το πολιτισμικό μας υπόβαθρο. Η βοήθεια ήταν πάντοτε διαθέσιμη αλλά κανείς δεν επρόκειτο να πάρει το μολύβι και να γράψει για λογαριασμό μας.

Αναζητήσαμε τους Έλληνες, από νοσταλγία ίσως και από ανασφάλεια. Δεν ήταν δύσκολο, ήταν αρκετοί και αρκετά οργανωμένοι: άλλοι στο ίδιο καθεστώς με εμάς και άλλοι μακροβιότεροι στη Σκωτία, πρωτίστως σε Εδιμβούργο και Γλασκώβη. Εκ των μεταπτυχιακών φοιτητών, ο Θόδωρος Μαραβέλιας ήταν ο ιδανικός υποψήφιος φίλος (εικ. 18). Λίγο προγενέστερος εμού στη Σχολή, ο Θόδωρος έγινε γρήγορα ο ένας από τους τρεις πόλους ενός δραστήριου σχήματος που παρήγαγε δύο ανατρεπτικές -όπως πιστεύαμε και εξακολουθούμε να πιστεύουμε- δημοσιεύσεις περί αρχιτεκτονικής δομής. Ο τρίτος πόλος ήταν ο Ahmed Awadalla από το Χαρτούμ του Σουδάν. Οι τρεις μας εκπέμπαμε τη γλωσσική παραδοξότητα σε όλο της το μεγαλείο: ο Μαραβέλιας με εξαιρετικά αγγλικά ελληνορωμαϊκής εκφοράς και με τη στεντόρεια φωνή του, ο Awadalla με τα ακριβή και ευδιάκριτα αραβο-αγγλικά του, που ως γνωστόν μαζί με τα ινδο-αγγλικά διεκδικούν την ταυτότητα αυτοτελούς γλώσσας και, τέλος, εγώ με την αυθάδη προσπάθειά μου να οικοδομήσω ένα προσωπικό οξφορδιανής απόχρωσης στυλ, που κατέληξε στο να με θεωρούν οι περισσότεροι κάτι μεταξύ Αυστραλού και Νοτιοαφρικάνου. Είναι φυσικό ότι κανείς μας δεν ακουγόταν σαν Σκωτσέζος. Ούτε, βεβαίως, και ο Barrie.

Εικ.18 Ο Θ. Μαραβέλιος το 2017, Εικ.19 Ο Leonard Bernstein τη δεκαετία του '70

Σε αυτή τη λαμπρή συνύπαρξη και συνεργασία, αλλά και την εν γένει έρευνά μου στο Εδιμβούργο και μετέπειτα, νομίζω ότι τρία γεγονότα έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Το πρώτο ήταν η τυχαία ανακάλυψη και, εν συνεχεία, συστηματική παρακολούθηση των Norton Lectures του Harvard από το BBC-2, με ομιλητή τον Leonard Bernstein (εικ.19). Οι διαλέξεις του Bernstein είχαν τον τίτλο "The Unanswered Question" και ως θέμα την δομική ανάλυση της μουσικής κατά το γλωσσολογικό μοντέλο. Ο Bernstein, πέρα από συνθέτης και μοναδικός ερμηνευτής, αποδείχθηκε με τα Norton Lectures ότι ήταν και ένας απίστευτα διορατικός άνθρωπος που ήθελε και ήξερε να γεφυρώνει τα γνωστικά πεδία. Απέμενε να κάνει κανείς το άλμα προς τις εικαστικές τέχνες και πρωτίστως προς την αρχιτεκτονική.

Το δεύτερο γεγονός ήταν η σύντομη επίσκεψη στο Εδιμβούργο του σχετικώς νεαρού τότε και απίστευτα μαχητικού για τις απόψεις του, Bill Hillier (1937, εικ.20), αργότερα δασκάλου και συνεργάτη αρκετών Ελλήνων, μεταξύ των οποίων πρωτίστως του Γιάννη Πεπονή. Ήταν η εποχή που ο Hillier «έστηνε» το μοντέλο του space syntax. Είχε ήδη γράψει ορισμένα -κατά τη γνώμη μου- θεμελιώδη για τη θεωρία της αρχιτεκτονικής κείμενα όπως το "How is design possible" και το "The architecture of architecture". Οι συζητήσεις μαζί του μας συνέθλιψαν υφολογικά και γλωσσικά αλλά μας γοήτευσαν εννοιολογικά.

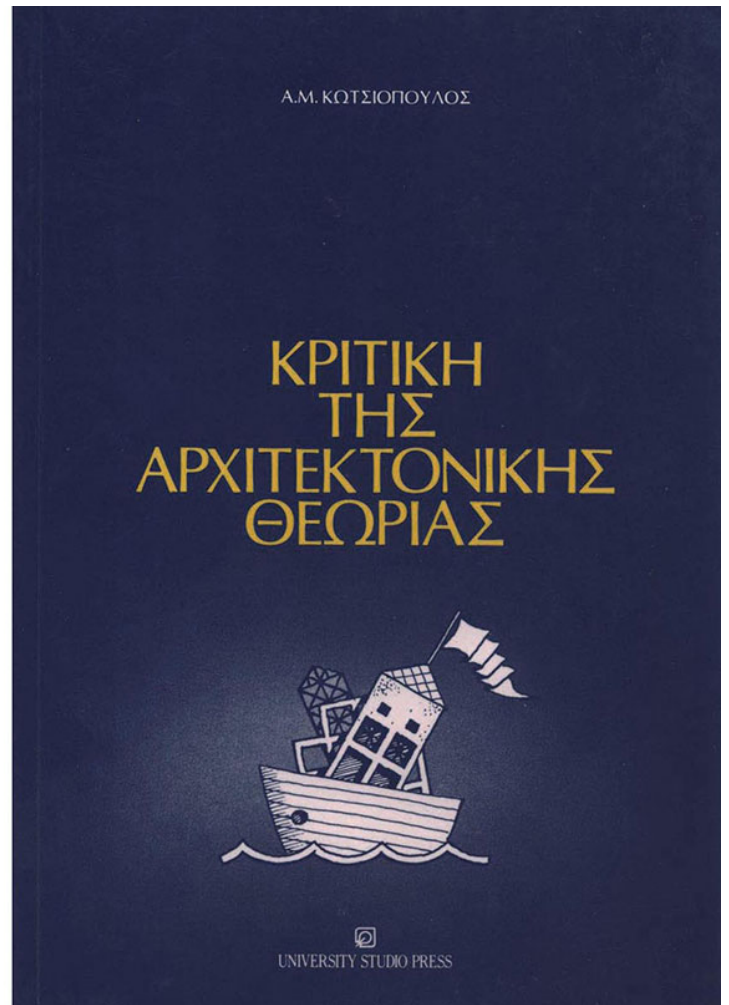
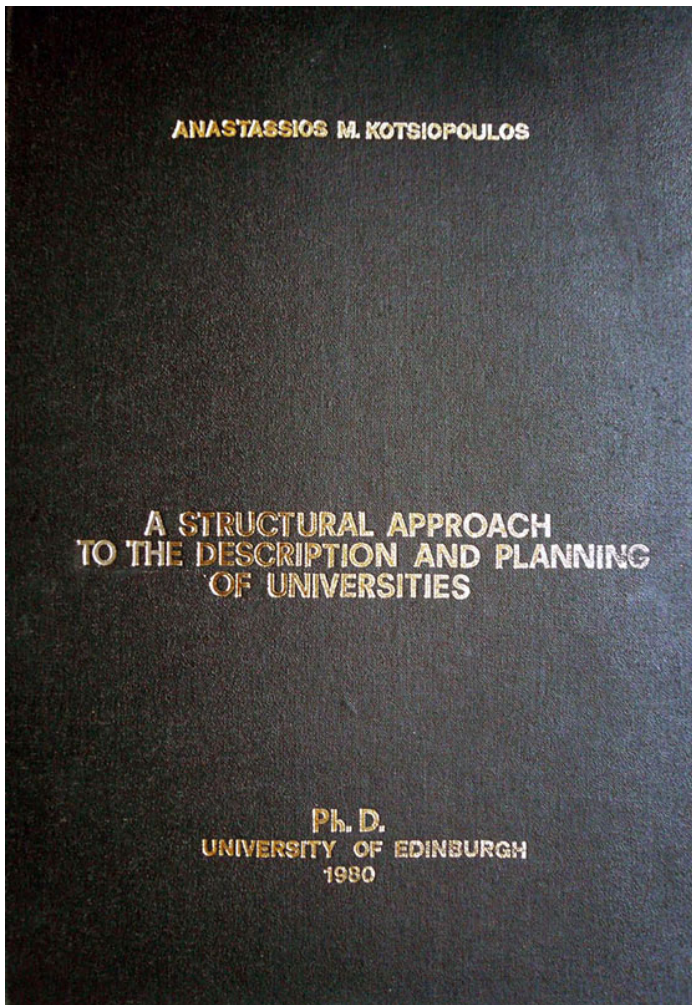
Εικ.20 Ο Bill Hillier το 2017

Το τρίτο γεγονός, τέλος, ήταν η ανακάλυψη της απροσδόκητης έλξης που μας ασκούσαν, λιγότερο, η θηριώδης κεντρική πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη και, περισσότερο, τα βιβλιοπωλεία. Όχι τόσο στον περί αρχιτεκτονικής τομέα τους όσο στους τομείς των επιστημών που με το θράσος μας τότε θεωρούσαμε άμεσα συγγενείς με την αρχιτεκτονική: από την κοινωνική ανθρωπολογία μέχρι την ψυχολογία και από τη θεωρία συστημάτων μέχρι την καθαρή φιλοσοφία.

Η έκταση αυτών των γνωστικών πεδίων επέβαλε και την εκμάθηση ενός ιδιόμορφου τρόπου ανάγνωσης. Πρώτα, η εισαγωγή και η βιβλιογραφία, εν συνεχεία ο πίνακας περιεχομένων και το ευρετήριο, τρίτο, η διαγώνια ανιχνευτική ανάγνωση των κεφαλαίων που προκαλούσαν κάποιο ενδιαφέρον και, τέλος, η συστηματικότερη εμβάθυνση αν όλα τα προηγούμενα οδηγούσαν σε θετική προδιάθεση.

Όλα αυτά έμοιαζαν τότε τόσο αυτονόητα και ήταν τόσο διεγερτικά, ώστε με περισσό θράσος αποτομήσαμε επιστημολογικές υπερβάσεις και εννοιολογικά άλματα στη δουλειά μας. Αυτό έγινε κατ' αρχήν σε κείμενα που δημοσιεύτηκαν στο νεαρό τότε περιοδικό Edinburgh Architecture Research (EAR). Επρόκειτο συγκεκριμένα για τα "Description and descriptors in architecture" και "Description and descriptive theories in architecture". Έγινε επίσης στη διατριβή μου για το Ph.D. "A Structural Approach to the Description and Planning of Universities" (εικ.21), που ολοκληρώθηκε το 1980, όπως αντίστοιχα και στις διατριβές των δύο άλλων συναδέλφων. Το ίδιο έγινε αργότερα στην υφηγεσία μου το 1982 και στην «Κριτική της

Αρχιτεκτονικής Θεωρίας» το 1985 και το 1994 (εικ.22) που οφείλουν πολλά στα κείμενα του Εδιμβούργου.

Εικ.21 και 22 Τα εξώφυλλα της διατριβής και της Κριτικής

Πρέπει να ομολογήσω πάντως ότι, σε ό,τι με αφορά, η επιμονή στην έρευνα ήταν και κληρονομιά της Σχολής της Θεσσαλονίκης. Πέρα από την πίεση του Γιάννη Τριανταφυλλίδη προς όλους μας να πάμε «έξω για να ανοίξουν τα μάτια μας», δεν πρέπει να υποτιμούμε και το περίφημο ταξίδι του Μίμη Φατούρου στην Αμερική. Ο Φατούρος επέστρεψε στη Σχολή, όταν ακόμη εμείς ήμασταν φοιτητές, με ακατανίκητη όρεξη να μας μεταφέρει τις θεωρητικές αναταράξεις της εποχής. Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να υποτιμούμε και το γεγονός ότι όλοι όσοι ζήσαμε την περιπέτεια των σπουδών στη Βρετανία και όχι μόνον σε αυτή, με την επιστροφή μας στη Σχολή, επηρέασαμε τους νεότερους συναδέλφους αλλά και όλο το διδακτικό «κλίμα» της Σχολής της Θεσσαλονίκης, η οποία για πολλά χρόνια διατήρησε μια ιδιαίτερη ταυτότητα διεπιστημονικότητας.

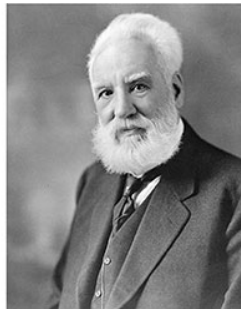
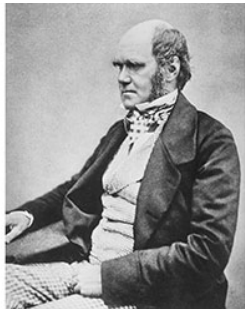
Ξαναμιλώντας για την καθημερινότητα του Εδιμβούργου, γρήγορα καταλάβαμε ότι η απουσία της βαρείας καληδονιακής προφοράς, μόλις περνούσε κανείς τις πύλες του ιδρύματος και της βιβλιοθήκης του, οφειλόταν μεταξύ των άλλων και στο ότι είχαμε να κάνουμε με ένα πραγματικά διεθνές Πανεπιστήμιο, ιδίως στο μεταπτυχιακό επίπεδο. Ο καταλληλότερος τόπος να το διαπιστώσει κανείς αυτό ήταν το κεντρικό εστιατόριο, το refectory, όπως το λέγαμε. Πέραν της πανσπερμίας των εστιαζομένων, είχαμε την ευκαιρία, ορισμένες μέρες της εβδομάδος, να δοκιμάζουμε αρκετές από τις γαστριμαργικές συνήθειες διαφόρων πολιτισμών.

Υπήρχαν, βεβαίως, και τα «άλλα» πανεπιστημιακά εστιατόρια: το ένα ήταν σε ένα παλιό κτίριο όπου για μία και μόνη φορά είχαμε τολμήσει να φάμε haggis, το εθνικό σκωτσέζικο πιάτο που είναι καλύτερα να μην ξέρεις από τι αποτελείται, και το άλλο στο εντευκτήριο των καθηγητών στην Chambers Street, ακριβώς δίπλα στη Σχολή μας, όπου μου έκανε το τραπέζι ο Barrie με την αποφοίτησή μου, και το οποίο ευλόγως με παρέπεμπε στη φανταστική εικόνα που είχα σχηματίσει στη νεότητά μου για το -απολύτως υπαρκτό πάντως- Reform Club του Ιουλίου Βερν (εικ.23) και του Φιλέα Φόγκ στο Λονδίνο (εικ.24).

Εικ.23 Reform Club, London, Εικ.24 Φιλίας Φογκ

Αυτός ο διεθνισμός, το μεγάλο για τα αγγλοσαξονικά δεδομένα μέγεθος, το ιδιότυπο για τον 16ο αιώνα ιδρυτικό θεσμικό καθεστώς, αλλά και οι επιδόσεις αυτού του Πανεπιστημίου -με 23 βραβεία Nobel και δασκάλους ή αποφοίτους όπως ο James Maxwell, ο Charles Darwin, ο Graham Bell, ο Arthur Conan Doyle, ο Peter Higgs (εικ.25) και πολλοί άλλοι- ήταν και είναι οι πηγές της δύναμής του. Γενικεύοντας λίγο, θα έλεγα ότι μας στέλνει και ένα μήνυμα απέναντι στην κρυφή μεν αλλά υπαρκτή ξενοφοβία μας, που μας εμποδίζει να βλέπουμε και κυρίως να οργανώνουμε τα πανεπιστήμιά μας ως πόλους έλξης ανθρώπων από άλλες χώρες.

Εικ.25 Από αριστερά: James Maxwell, Charles Darwin, Graham Bell, Arthur Conan Doyle, Peter Higgs

Δεν ήταν, όμως, μόνον αυτά που λίγο πολύ είναι γνωστά. Ενδιαφέρον, λόγου χάρη, είχε η οικοδόμηση του «κελλιού» του καθενός μας. Ομολογώ ότι στην αρχή δεν αισθανόμουν και πολύ ευχάριστα στην συνήθεια που κυριαρχούσε τότε στη Σχολή όλοι οι υποψήφιοι διδάκτορες να είναι καθημερινά παρόντες και να εργάζονται σε προσωπικούς χώρους, πλείστοι των οποίων ήταν εξοπλισμένοι με δικές μας ιδιοκατασκευές (εικ.26). Απεδείχθη πολύ χρήσιμο και παραγωγικό. Επιβεβαίωσε την υποψία μας ότι έρευνα και πολυδιάσπαση δραστηριοτήτων δεν συμβαδίζουν. Πρέπει να φτάσει κανείς στο σημείο να καταληφθεί σε τέτοιο βαθμό από το αντικείμενο της έρευνάς του, ώστε να ξυπνά το βράδυ για να σημειώσει, σε μια χαρτοπετσέτα ή σε ό,τι βρει μπροστά του, μια ιδέα που του ήρθε. Είναι ο μόνος τρόπος να κατορθώσει να συγκροτήσει στο μυαλό του το όλον.

Εικ.26 Τάσος Κωτσιόπουλος 1974 και 1976

Από την περιπέτεια του Εδιμβούργου μου έχουν απομείνει διάσπαρτες αιχμές: γλυκές όπως οι μέρες του Μαΐου και η ατέλειωτη διάρκεια του φωτός, όπως η περιήγηση στους μύθους των λιμνών, όπως οι κουβέρτες του Saint Andrews και όπως το απέραντο φεστιβάλ, αλλά και πικρές όπως τα εγκαταλειμμένα εκεί αποσπάσματα του εαυτού μας ή όπως η ξαφνική αγγελία του αιφνίδιου θανάτου του Barrie Wilson.

Η απόσταση όμως είναι πλέον μεγάλη. Μας έχει μείνει, παρ'όλα αυτά, η αγάπη για την ασκητική της γραφής και η ευχαρίστηση της έρευνας. Αυτή που μας οδήγησε αργότερα και ελπίζω ότι συνεχίζει να μας οδηγεί σε νέες ακαδημαϊκές και άλλες περιπέτειες. Όσο αντέχουμε και, κυρίως, όσο το επιθυμούμε.

Αναστάσιος Μ. Κωτσιόπουλος, διπλ.αρχ.(ΑΠΘ 1970), δρ.μηχ.(ΑΠΘ 1976), Ph.D. (Univ. of Edinburgh 1980), υφηγ.(ΑΠΘ 1982), ομότιμος καθηγητής Αρχιτεκτονικής ΑΠΘ, αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.
*Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε στην ημερίδα «Γράμμα από το Λονδίνο: Έλληνες σπουδαστές αρχιτεκτονικής και αρχιτέκτονες στο Ηνωμένο Βασίλειο, 1955-2015», Οργάνωση ek magazine, Επιμέλεια Πάνος Τσακόπουλος, ΚΠΙΣΝ, 16 Δεκεμβρίου 2017.